

סקירת ספרים

חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית

גדעון קוץ, תל אביב: הספריה הציונית, המכון לחקר העיתונות והתקשורת היהודית על שם אנדראה וצ'רלס ברונפמן, אוניברסיטת תל-אביב, תשע"ג/2013, 216 עמודים

נורית גוברין*

קיומם ונוכחותם הפיזית של עיתונים ושל כתבי עת עבריים בספריות ובארכיונים ברחבי העולם הם עדיין עקב אכילס שלהם. דומה שאין ספרייה בעולם שיש לה אוסף שלם ומלא של כל העיתונות העברית והיהודית מראשיתה ועד היום.¹ עדיין חסרות חוברות לא מעטות בכרכי העיתונים ובכתבי העת העבריים הראשונים שאולי אבדו לתמיד. מפעל הענק של הדיגיטציה של העיתונות ושל כתבי העת העבריים, שטרם נשלם, הצליח להשלים חלק מן החסר, ובעיקר הקל מאוד על מלאכתם של חוקרי העיתונות.

מחקר שיטתי של צמיחתה של העיתונות העברית מראשיתה וחקר התפתחותם של העיתונים הראשונים והבאים אחריהם היה אחד התחומים המוזנחים במחקר. עד השנים האחרונות אף לא נחשב תחום לגיטימי במחקר הספרות והתקשורת. היה זה תחום "נמוך" ונחות. היו צריכות לעבור שנים לא מעטות ונדרשו מאבקים באקדמיה בישראל על מנת שיכירו בנושא בתחום זה, כראוי לעבודת דוקטור.² חסר זה הולך ומתמלא טיפין-טיפין בשנים האחרונות. כתב העת קשר, היוצא לאור מטעם המכון לחקר תולדות העיתונות והתקשורת בעולם היהודי ובישראל משנת 1987, יחד עם לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה של מנוחה גלבוץ, נתנו תנופה מחודשת למחקר זה. בה בשעה

* פרופ' נורית גוברין (govrinur@post.tau.ac.il) היא פרופסור (אמריטה) באוניברסיטת תל אביב בחוגים לספרות ולתקשורת.

הם הבליטו את החסר הרב עדיין בתחום זה. מרבית העיתונים וכתבי העת טרם זכו למונוגרפיות שתתחקינה אחר התפתחותם וגלגוליהם, ולמפתחות שיקלו על העיון ויחשפו את הצפון בהם.

חסר גם תיאור היסטורי כולל ושיטתי שיקיף את התחנות השונות בהתפתחותה של העיתונות העברית על שלביה השונים, יתחקה אחר התהליכים המשותפים והשונים בהתהוותם של העיתונים, על רקע הזמן והמקום והיחסים ההדדיים ביניהם. למותר להוסיף שמחקר שהעיתונות העברית עומדת במרכזו הוא מחקר צומת. ממנו מסתעפים נושאים חשובים ורבים, ובלעדיו המחקר בהם יהיה חלקי ואף לקוי. למעשה אין כמעט נושא שאינו נזקק לעיתונות ואינו יכול שלא להסתמך עליה. תחומים כגון חקר הספרות העברית וסופריה; התפתחות הלשון העברית; החברה היהודית; ההיסטוריה של עם ישראל בכל ארצות פזוריו; זרמים במחשבה היהודית והכללית; המגעים בין החברה היהודית לחברה הלא-יהודית שבתוכה חיים ועוד הרבה מאוד.

ספרו החדש של גדעון קוז, חדשות וקורות הימים, יש בו כדי למלא חסר זה ולשמש דוגמה לבניית היסטוריה מקיפה של העיתונות העברית וחוליה מרכזית בתוכה. הספר הוא המשך מתוך הרחבה וחידושים רבים לספרו הקודם, מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית. 14 פרקי הספר יוצרים יחד מסכת היסטורית של שלבי התפתחותה של העיתונות העברית בראשיתה, באירופה ובארץ ישראל. כל פרק המוקדש לעיתון, לאישיות או לנושא היסטורי מסוימים, אינו נע "בחלל ריק". הנושאים מתוארים בהקשריהם הרבים: ההיסטוריים, החברתיים, התרבותיים, האישיים והאידאולוגיים. כל פרק בנפרד מעוגן הן בהיסטוריה הכללית באירופה והן בהיסטוריה היהודית באירופה ובארץ ישראל. הנושאים אינם מנותקים מן ההתרחשויות הכלליות והיהודיות סביבן, מושפעים מהן ועם זאת עצמאיים בשל הייחוד ההיסטורי והתרבותי, היהודי והעברי. כל פרק הוא מופת לדרך שבה צריכה להיכתב ההיסטוריה של העיתונות העברית. הדיון בכל עיתון, בכל כתב עת ובכל נושא אינו נערך במבודד ובמנותק, אלא מחובר ומקושר להתרחשויות הכלליות בהקשרים רבים ומגוונים בעולם הכללי הלא יהודי כמו גם בעולם היהודי. לספר נוספו מפתח שמות ומפתח עיתונים וכתבי עת בשפות שונות, כשהרשימה הביבליוגרפית מובלעת בתוך ההערות המפורטות.

הספר מקיים שילוב מבורך בין הכללי לפרטים, בין העקרונות התאורטיים לבין יישומם בשטח, בין המודלים שפיתחו חוקרי תולדות המדיה הכללית לבין התממשותם הלכה למעשה בעיתונות העברית. המונחים הלקוחים מן המחקר התאורטי הכללי משמשים בגמישות לתיאור תהליכים בעיתונות העברית, תוך התאמתם לייחודה. לכל פרק נושא מרכזי, והפרטים מדגימים אותו. חידושם

ומקוריותם של פרקי הספר באים לידי ביטוי בפרטים הרבים והמאלפים המאכלסים אותו, שאינם ידועים ברבים. עם זאת, כאמור, אין הקורא הולך לאיבוד בתוך הפרטים, כיוון שהם מקושרים היטב לנושא הפרק ומדגימים אותו. המסקנות מהנושאים המתארים פרקים בהיסטוריה של העיתונות אינן מוגבלות רק לזמנן ולמקומן, אלא יש להן תוקף אקטואלי לאורך השנים וכוחן יפה גם לימינו, לפעמים עוד ביתר תוקף.

אחד החידושים העקרוניים מתוך רבים בספר, הוא הדיון בעיתונות העברית גם מן ההיבט הכלכלי והארגוני. זהו נושא שקשה במיוחד להגיע לעובדות ולפרטים הקשורים בו. החומר הארכיוני מועט, גם משום שלא שרד, גם משום שלא העריכו את חשיבותו ולא שמרו עליו. ההתעכבות על היבטים אלה, המודעות לצורך לעסוק בהם, הדגשת חשיבותם, והדגמת העיסוק במחקרי בהם הלכה למעשה, יש בהם תרומה מיוחדת ומקורית לחקר תולדות העיתונות העברית. מעתה שוב אין חקר העיתונות העברית יכול להתעלם מהם.

גדעון קוץ מודע לעקרונותיה של מלאכת החוקר שלו: מחקר העיתונות העברית בהקשריה. ב"פתח דבר" מתוארת "הדרך הנפתלה של חקר העיתונות והתקשורת העברית והיהודית" (עמ' 7). הוא מתחקה אחר הדרך הארוכה והעקלקלה שעשה מחקר תולדות העיתונות באקדמיה ובקרב הציבור הרחב מ"קוריוז לשעשוע הקורא" (שם) ועד להכרה בתקשורת כתחום מחקר אקדמי לכל דבר, שבו "מחקר תולדות העיתונות היה לנושא לגיטימי בחקר התקשורת כמו בתולדות החברה והתרבות היהודית והישראלית" (עמ' 8). ב"פתח דבר" הוא מציג בתמציתיות את פרקי ספרו, מציין את ייחודו של כל פרק, את הקשריו ואת מטרתו. הסקירה כאן תבליט כמה מן הנושאים, התיאורים, העקרונות והמסקנות בכמה מפרקי הספר כדי לא לחזור על סיכומי המחבר בהקדמתו וכדי לעורר את הסקרנות לקרוא בו.

הפרק הראשון, "העיתוננים העבריים הראשונים באירופה", מכיל תיאורי תשתית לתופעות קבועות העתידות ללוות את העיתונות בהמשך צעדיה. כל תיאור מלווה בדוגמאות הממחישות אותו. מודגש מעמדם החברתי המכובד של העיתונאים בשל חשיבותה של "המילה הכתובה" בציבור היהודי. מקצוע העיתונאי שימש תחליף לתפקידים פוליטיים וציבוריים שהיהודי לא היה יכול למלא בחברה הכללית. אחת המגמות הבולטות בעיתונות מראשיתה הייתה לטפח את הסולידריות היהודית ולעודד תמיכה בקהילות יהודיות הנמצאות במצוקה ברחבי העולם. סופרים, רבנים, פובליציסטים, חכמי יחד והיו "שכנים" בעיתון שיותר ויותר ראו בו אמצעי ביטוי ראשון במעלה. הקוראים הגיבו באופן פעיל על הכתוב בעיתון במכתבים למערכת ובשליחת קוֹרְסוֹנְדָנְצִיּוֹת (פְּתוּבוֹת) על הנעשה במקומות מושבם, וכך נוצרה "זרימה דו-שלבית" של מידע בין העיתון

לקוראיו (עמ' 12). העיתונים הגדולים התחרו ביניהם, וברד בכד נעשו "ליזמים ולבעלים של חברות" (עמ' 13). הפרק ממשיך ומתאר את התפתחותם של בתי הדפוס העבריים, עם כל בעלי המקצוע סביבם, לרבות גובה המשכורות ששולמו לסדרים ולמדפיסים, רשת ההפצה באמצעות "פְּרִינְטִינְגְּס" (מְנוּיִים), סוכני מכירות ומפיצים, לרבות מחירי החתימה לשנה, שהיו שונים ממקום למקום לפי שערי המטבעות בארצות השונות. הוא חושף גם את אחד הנתונים הסודיים של כל עיתון עד ימינו: מספר החותמים והמנויים, תוך הדגשה שמספר הקוראים היה רב הרבה יותר בגלל הרגלי הקריאה ברחוב היהודי. נתון "סודי" אחר הוא מספרי התפוצה של כל עיתון. כך, למשל, בסוף המאה התשע-עשרה היו לשלושת היומונים (הצפירה; הצופה; הזמן) יותר מ-20,000 מנויים! (עמ' 15). העובדה שלעתים קרובות המו"ל היה גם העורך, יצרה קשיים מסוגים שונים שנפתרו בדרכים שונות, כגון השפעת דעותיו והשכלתו של המו"ל על מגמותיו של העיתון, הצורך במינוי "עוזר" שהיה "עורך בפועל", ויכוחים מרים על שכרו של ה"עוזר" ועל חלוקת הסמכויות ביניהם. בעיית תשלום שכר סופרים ליוותה את העיתונות מראשיתה, ורבים מאוד המכתבים בנושא זה בין המו"ל לכותבים בעיתונו, לרבות גדולי הסופרים. הבעלות על עיתונים עברה מיד ליד והם נמכרו ממו"ל למו"ל, עם כל הבעיות שיוצרת העברת בעלות למשתתפים הקבועים ולעובדים. חלקו האחרון של פרק התשתית דן ב"פרסומת המסחרית" (עמ' 21-25) שליוותה את העיתונים מראשיתם בתחומי החיים המגוונים. בין השאר היה בכך חידוש של ממש, "להשתמש בשפת הקודש להעברת מידע בעל אופי יום-יומי וחילוני" (עמ' 22). חוסר ההבחנה בין פרסומת למאמר "אובייקטיבי" היה נחלתה של העיתונות מראשיתה. מודעות ייחודיות יהודיות התפרסמו בעיתונות, ובלטו בהן המודעות קורעות הלב של הנשים העגונות המחפשות את בעליהן, אם כדי להתאחד עמם ואם כדי לקבל מהם גט. קבוצה נוספת של מודעות יהודיות פרסמה ספרים עבריים מכל הסוגים והתחומים, מוצרי מזון כשרים ותשמישי קדושה, ובמיוחד "אתרוגים". תיאורים אלה מלווים בצילומי מודעות מתוך "הלבנון נומער 27" (עמ' 24).

הפרק השני, "צנזורה מחוץ ומבית: איך התגברו עליה", פותח בסקירה היסטורית של "הצנזורה העצמית" "על ספרים בישראל" מאז חתימה התנ"ך (עמ' 26) ובתקופות של מחלוקות גדולות על דעות, על אמונות, על פרשנות ועל קיום מצוות. מטרתה של ה"צנזורה הפנימית" הייתה למנוע פרסום של "פרשיות העלולות לסבך את הקהילה היהודית כלפי חוץ" (עמ' 27). לצנזורה מבית שייכות גם תופעות של "הלשנות" במסגרת התחרות של עיתון בעיתון, ושל סופר בסופר (שם). עיקרו של הפרק דן ב"צנזורה החיצונית" של גורמי חוץ מכל הכיוונים. ראשיתו בהיסטוריה של ההתנכלויות הקדומות לספרי קודש

יהודיים, שכללו את שרפתם ואיסור על הרפסתם. המשכו בדוגמאות מתקופות שונות לפעילותם של צנזורים שמונו הן על ידי הכנסייה הנוצרית והן על ידי השליטים במדינותיהם, כדי למנוע פרסום "דברים מסוכנים" מספרי הקודש כמו גם מן העיתונות היהודית. המאבקים עם הצנזורה בתקופות ובמקומות השונים ועם הצנזורים, על אישיותם ומניעיהם, הן מן הפרשות הקשות והמרתקות שטרם נחקרו ביסודיות. שמץ מהן מתואר כאן באמצעות דוגמאות מייצגות מתקופות שונות. ניכר שעיקר התעניינותו של המחבר הוא בצנזורה על העיתונות ועל הספרות מסוף המאה השמונה-עשרה באירופה ובעיקר ברוסיה (עמ' 29 ואילך). הבעיות עם הצנזורה משולבות גם בפרקים נוספים, כגון בפרק השלישי (עמ' 46-47). כאן מובלטת העובדה הידועה שהצנזורים ברוסיה "היו לרוב יהודים או יהודים מומרים". עובדה זו "לא הייתה לטובתם של הכתבים המצנזורים" (עמ' 29).³ למרבה ההפתעה הצנזור לא נחשב "מלשין", ולא פעם יכול היה "גם לסייע לתרבות העברית" (עמ' 29-30). בפרק מובאות דוגמאות רבות למדיניותה הלא-עקבית של הצנזורה, שהתנהלה על פי אישיותו ומגמותיו של הצנזור. בכל מקום שיש צנזורה, קיימות גם דרכים לעקיפתה וליצירת "קונספירציה עברית" (עמ' 34). סעיפים אלה, המשופעים בדוגמאות, נקראים במתח ובהתפעלות מכושר ההמצאה, מן התחבולות, מן ההתחכמויות ומן הלשון המחתרתית שנקטו העיתוננים והעיתונאים כדי לבטא את מה שאסור היה לדבר עליו ולפרסם את מה שהיה אסור בפרסום.

ניכר שהפרק השלישי, "הערות על 'המצאת' חדשות החוץ בעיתונות העברית: 'המגיד' וה'לבנון'", קרוב במיוחד ללבו של המחבר, שהוא עיתונאי חוץ מוכר ומוערך, פעיל בשטח, וביתר דיוק בכל העולם. בה בשעה הוא חוקר תקשורת מקצועי ומומן שמאחוריו מחקרים, מאמרים, כתבות וספרים בעברית, בצרפתית ובאנגלית. שילוב זה, שרק מקצתו תואר כאן, הוא נדיר ביותר. היותו בן בית בעיתונות הצרפתית ובספרותה תורם אף הוא לערך המוסף של ספרו. וכך מובאים בפרק זה מסמכים מצולמים מתוך תיק הלבנון בארכיון הלאומי בפריס (עמ' 55-70).

"הקשר הצרפתי" של גדעון קוץ ניכר ובולט במיוחד בפרקים הבאים. בפרק השמיני, שבמרכזו אליעזר בן-יהודה, "איש תקשורת מרכזי בעיצובה של העיתונות העברית בארץ-ישראל" (עמ' 9), מתוארים "מקורות המודל ה'צרפתי' של העיתונות שאימץ" בן-יהודה בעיתוניו. הוא הדין בפרקים התשיעי והעשירי. הפרק התשיעי סוקר בנימה מבודחת ומשועשעת למדי את הקמתו וחנוכתו של מגדל אייפל – "מגדל עפל" – ואת התערוכה העולמית הגדולה שנערכה בפריס בשנת 1889, כפי שהשתקפו בעיתונות.

במרכז הפרק העשירי, "קריאה אידיאולוגית", של פרשת דרייפוס בעיתונות העברית והיהודית, בצרפת ובאנגליה, "לפני שהתברר יותר ויותר שמדובר בעלילה" (עמ' 132). זהו פרק חשוב, מאלף, חדשני ודרמטי במיוחד. למסקנותיו יש תוקף גם במצבים דומים היום. הערה מס' 1 בפרק זה מפנה את תשומת הלב לכך ש"בעשרים השנים שלפני 1993 הופיעו בצרפת בלבד כמאתיים פרסומים על פרשת דרייפוס", לעומת "מספרם המצומצם של המחקרים שנעשו בישראל" (עמ' 205). בכך הוא ממלא חלק ריק. לאחר בחינה מפורטת של תגובת התקשורת היהודית בצרפת, מסקנותיו הן: "כיבוד גזר הדין, מחאה רפה, שתיקה מאולצת", ש"מטרתם העליונה הייתה למנוע את התגברות הגל האנטישמי ולא לפגוע בשיווי הזכויות שהושג בעמל כה רב" (עמ' 137). למותר להוסיף שמסקנות אלה כוחן יפה עד היום בכל פעם שהקהילות היהודיות בעולם עומדות לפני שאלת "הנאמנות הכפולה" ומתלבטות בין יהדותן לבין הנאמנות לארצות מגוריהן.⁴ חילוקי הדעות בין העיתונאים היהודים בצרפת היו כה קיצוניים, עד ש"שני עיתונאים יהודים שוחרי אמנציפציה [...] ראו בפרשת דרייפוס חלום בלהות שהתגשם, והציעו, במלוא הרצינות, להוציא את דרייפוס להורג" (עמ' 137). לעומתם אברהם לודויפול, עיתונאי יהודי, שכתב בקביעות בעיתונות היהודית בצרפת, אבל גם בעיתונות העברית, ש"עורכיו לא הניחו לו, ככל הנראה, לגעת בנושא הרגיש של הפרשה", פרק "את תסכוליו בנושא משפט דרייפוס מעל דפי המליץ במאמרים נוקבים, ולא יהסס גם לבקר את העיתונים היהודים בצרפת בעודו עובר בהם" (שם). התגובות בעיתונות היהודית בבריטניה, שלא כמו בצרפת, התאפיינו "בדימויים שליליים של צרפת שהיו מקובלים בבריטניה" ובעמדה "נחרצת לטובת דרייפוס". מסתבר שגם כאן הכול "עניין של גיאוגרפיה", של אידאולוגיה, של שפה ושל מוצא.

בניגוד לעמדתו ה"פרו-דרייפוסרית" (עמ' 144) של אברהם לודויפול בסדרת כתבותיו בהמליץ, המתוארת בהרחבה בהמשך הפרק, מרתקת, ובלתי צפויה היא עמדתו של נחום סוקולוב בהצפירה. הפרק עוקב אחר התלבטותיו של סוקולוב באשמתו של דרייפוס, הבאות לידי ביטוי "בכמה 'אם': 'אם באמת חטא ואשם האיש הזה'" (עמ' 148). דבריו שעוררו תגובות קשות בקרב קוראי הצפירה, "גרמו לו למעין הצטדקות שבאה לידי ביטוי בכתיבה ב'זיגזגים', מתוך פלפול המנסה לשלב דברים והיפוכם" (עמ' 148). במאמרים נוספים "הוסיף לדבוק בגירסתו ולהביא הוכחות כביכול לאשמתו של דרייפוס" (עמ' 149). מסתבר שהתחרות בין העיתונים השפיעה על העמדות השונות של שני העיתונים בעניין אשמתו של דרייפוס! לאחר שהצפירה ועורכו נחום סוקולוב נכשלו בסיקור השלב הראשון של הפרשה מול המליץ, "נקט סוקולוב בצעד שכל איל עיתונות בתקופתו וגם אחריה היה חושב עליו: הוא קנה את 'הנשק' של היריב ושכר את שירותיו של

אברהם לודיפול ככתב 'הצפירה' בפריס" (עמ' 149). התוצאה: "בזכות התגייסות 'הצפירה' לסיקור הפרשה המחודשת הגיע מספר חותמיו ל-12,000 – שיא בתולדות העיתונות העברית עד אז" (הערה 8, עמ' 206).

הפרק מסתיים בדוגמאות נוספות של סיקור הפרשה. המגיד לישראל, שיצא לאור בקרקוב בעריכתו של יעקב שמואל פוקס, ראה בפרשה "חידה שתומה" וחיפש את "הבוגד האמיתי" (עמ' 150). בארץ ישראל חבצלת שתק ו"לא פרסם דבר על ראשיתה של הפרשה" (עמ' 151), והצבי, שבועונו של אליעזר בן-יהודה, "החמיץ" את תחילתה של פרשת דרייפוס" בשל מאסרו של העורך. לאחר מכן הוא "הקפיד שלא להביע את דעתו במישרין", אם כי "לא הותיר ספק לגבי עמדתו ה'דרייפוסרית'" (עמ' 151) באמצעות ציטוטים סלקטיביים, שהתייצבו "מאחורי הכחשותיו של דרייפוס, מבלי להביע לכאורה דעה מפורשת משלו" (עמ' 152). הסיכום התמציתי ומאיר העיניים של הפרשה מדגיש את חשיבותו של "המרכיב האידיאולוגי שבא לידי ביטוי בגישתם הצינונית או הלא ציונית של העיתונאים-עורכים והכתבים הנוגעים בדבר. [...] העיתון הלא-ציוני – הצפירה – [...] נטה להסכים עם הרשעתו של דרייפוס, כדי להצדיק את טיעונו שהתנהגות היהודים משפיעה על הופעתה והיעלמותה של האנטישמיות במקומות מושבם" (עמ' 153). למותר להוסיף שמסקנה זו צריכה להיות נר לרגליו של קורא עיתונים מאז ועם היום.

שני הפרקים הבאים מעמידים במרכזם את עבודתו העיתונאית של נחום סוקולוב, שגדעון קוץ הוא אחד המומחים לכתובתו הענפה. הדוגמאות ההיסטוריות במרכזם, שיש בהן חידוש של ממש, מוליכות למסקנות רחבות בהקשרים שונים, שמידת האקטואליות שבהן לא רק שלא פגה אלא אף מתחזקת.

הפרק האחד-עשר דן ב"מסמך סוקולוב", נייר העבודה האסטרטגי הראשון של ההסברה הציונית: לבירור משמעותו של המונח 'הסברה' ושימושו" (עמ' 155-174). הוא הדין בפרק השנים-עשר, "התנועה הציונית, העיתונות העברית ודגם 'האחריות הלאומית'", שבמרכזו "הוויכוח הנצחי בשאלה אם ניתן ליישב את 'חופש העיתונות עם 'אחריותה'" (עמ' 175), תוך כדי הדגמתו ב"מודל של עיתונות 'מודרכת'" שהציב נחום סוקולוב. מסקנתו בפרק זה היא ש"הפונקציה הרשמית של אחריות לאומית", שייעד סוקולוב לעיתונות העברית, הוסיפה להטביע את חותמה על התפתחותה של העיתונות במדינת ישראל" (עמ' 185).

הפרק הארבעה-עשר, "על אופנה, יהדות וציונות במשנתו של נחום סוקולוב", חותם את הספר בנימה משועשעת למדי בנושא בלתי צפוי ו"אפנתי", בבחינת נחום סוקולוב לא מה שחשבתם, הכתוב בסגנון העיתונות של היום. הפרק מתאר את נחום סוקולוב כ"מבקר אפנה" שאינו "נרתע מלמתוח ביקורת על האופי הדתי שניתן ללבוש היהודי ה'מסורתי', שכלל אין לו, כדבריו, אותנטיות וסימוכין

במקורות. בקיצור, גם אבותינו, ואחריהם החרדים והחסידים, הם 'קורבנות אופנה' (עמ' 194). כצפוי, מן השולי כביכול מסיק סוקולוב מסקנות מהותיות שכוון יפה גם היום. הוא מותח ביקורת "על החברה הדתית-חרדית המתרכזת, למשל, סביב סימבוליקה של לבוש במקום להתלכד סביב הערכים האמתיים של היהדות [...]". סוקולוב תמך בפעולת ההסברה שלו בבנייתם או ב'המצאתם' של סמלי תרבות בשירות הציונות והמדינה שבדרך, אבל חידוש חיי האומה, הוא מזהיר, מתלכד סביב ערכים קולקטיביים של 'אני הקיבוצי', ואת אלה שום אופנה אינה יכולה לייצר" (עמ' 199).

הערות

- 1 ככל מקום שנכתב עיתונות או עיתונאי הכוונה לעיתונות יהודית ובעיקר עברית, ולעיתונאי יהודי ועברי.
- 2 דומה שגליה ירדני הייתה הראשונה שזכתה להכרה אקדמית בנושא העיתונות בספרה, העיתונות העברית בארץ-ישראל בשנים 1863-1904, תל אביב: הקיבוץ המאוחד ואוניברסיטת תל-אביב, תשכ"ט/1969. השני היה ספרי, העומר: 'תנופתו של כתב-עת ואחריתו, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תש"ם/1980, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור שלי משנת תשל"ב/1971. השלישי היה מחקרו של אוריאל אופק, שהיה צריך להתגבר על מכשול כפול – גם ספרות ילדים וגם עיתונות: ספרות הילדים העברית: ההתחלה, תל אביב: המכון לפואטיקה ולסמיולוגיה ע"ש פורטר, אוניברסיטת תל אביב, תשל"ט/1979.
- 3 אישיותם של צנזורים אלה ראויה למחקר יסודי במיוחד מן הבחינה הפסיכולוגית.
- 4 דומה שההשוואה/הקבלה עם פרשת יונתן פולארד עולה מאליה.

רשימת המקורות

- גלבוץ, מ' (1992). לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה. ירושלים: מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל-אביב.
- קוץ, ג' (1999). מעריכים ומכתבי עתים: עיונים בתולדות העיתונות העברית והיהודית. תל אביב: גולן.